

Kodikološki opis Drugoga novljanskoga brevijara (1495.)

Povijest kasnosrednjovjekovnih hrvatskoglagoļjičkih liturgijskih kodeksa

Zrinka Vitković*

Sažetak

S ciljem produblivanja dosadašnjih spoznaja o praksi oblikovanja i korištenja kasnosrednjovjekovnih hrvatskoglagoļjičkih liturgijskih kodeksa, u radu su predstavljene glavni elementi kodikološkoga opisa (podloga za pisanje, format kodeksa, označavanje svešćića, uvezivanje, folijacija, glagoļjički zapisi i pashalna tablica) hrvatskoglagoļjičkoga Drugoga novljanskoga brevijara (1495.), namijenjena skupnoj molitvi, u usporedbi s pojedinim rezultatima kodikološke analize hrvatskoglagoļjičkoga Mavrova brevijara (1460.), namijenjena osobnoj uporabi.

Ključne riječi: *Drugi novljanski brevijar; Mavrov brevijar; hrvatskoglagoļjički brevijari; kodikološki opis; liturgijski kodeksi; kasni srednji vijek*

Uvod

Drugi novljanski brevijar (1495.), hrvatskoglagoļjički liturgijski kodeks velikoga formata, namijenjen zajedničkoj molitvi redovnika pavlinskoga samostana Blažene Djevice Marije na Ospi kod Novoga Vinodolskoga (oko 1453. do 1786.), čuvan je zajedno s Prvim novljanskim brevijarom (1459.) i Novljanskim misalom (15. stoljeće) u Arhivu župne crkve sv. Filipa i Jakova u Novom Vinodolskom. Za potrebe istraživanja vizualne organizacije teksta Drugoga novljanskoga brevijara, dio kodikološke analize obavljen je na izvorniku, a ostatak je proveden na digitaliziranom materijalu.¹ Kodikološkim opisom kronološki su

* Dr. sc. Zrinka Vitković, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Knjižnica. Adresa: Strossmayerov trg 14, 10000 Zagreb, Hrvatska. ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4061-0877>. E-adresa: zrinka@hazu.hr

1 Digitalizaciju sanktorala i kalendara Drugoga novljanskoga brevijara autorica je realizirala 2013. godine u župnom uredu u Novom Vinodolskom. Rad predstavlja doradene rezultate dijela istraživanja vizualne organizacije teksta brevijara provedena za potrebe autoričine doktorske disertacije (Vitković, 2021).

obuhvaćane glavne etape njegova oblikovanja: odabir podloge za pisanje teksta, odabir formata kodeksa, označavanje sveščića, uvez i folijacija.² Radi utvrđivanja podataka o naručitelju, pisaru, vremenu i mjestu nastanka i korištenja Drugoga novljanskoga brevijara, redom važnih ciljeva kodikološke analize, uzet je u obzir još i sadržaj njegovih glagoljičkih zapisa te pashalne tablice. Za komparativni dio istraživanja odabran je Mavrov brevijar (1460.), hrvatskoglagoljički liturgijski kodeks maloga formata, namijenjen osobnoj uporabi. Kodikološka analiza toga brevijara dijelom je obavljena i na njegovoj digitalnoj inačici.³ Usporedbom pojedinih elemenata kodikološkoga opisa tih dvaju kodeksa, različitih formata i namjena, produbljene su dosadašnje spoznaje (Tomić, 2014; Pantelić, 1965) o praksi oblikovanja i korištenja kasnosrednjovjekovnih hrvatskoglagoljičkih liturgijskih kodeksa.

1. Podloga na kojoj je tekst pisan

Sve hrvatskoglagoljičke liturgijske knjige 14. i 15. stoljeća pisane su na pergameni, čvrstoj i trajnoj podlozi izrađivanoj od kože sitne stoke (najčešće ovce ili koze) s koje se tekst struganjem mogao brisati, što je omogućavalo njezinu višekratnu uporabu (palimpsest) (Tomić, 2014, 164–167). Drugi novljanski brevijar dobro je ušćuvan kodeks pisan ustavnom (uglatom) glagoljicom i crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije te crnom (liturgijski dio teksta) i crvenom (uputni dijelovi i inicijalna slova) tintom na 500 sačuvanih pergamentskih folija dimenzija 36 cm x 26 cm (usp. Pantelić i Nazor, 1977, 12).⁴ Nema podataka o tom jesu li pisari u grobničkom skriptoriju sami proizvodili pergamentnu podlogu i pisaci materijal ili su ih odnekuda nabavljali.

U Drugom novljanskom brevijaru manjkaju ukupno oko 25 istrgnuta folija: po jedan između f. 190 i 191, 256 i 257 te 484 i 485, dva između f. 14 i 15 te 312 i 313, tri između f. 446 i 447, pet između f. 485 i 486 te oko 10 folija na kraju brevijara (Pantelić i Nazor, 1977, 13). Jedan od dva folija koji nedostaju između f. 14 i 15 prepoznat je u glagoljičkom fragmentu tzv. Odlomku Drugoga novljanskoga brevijara (Arhiv HAZU, sign. Fragm. glag. 87), iskorištenom vjerojatno za omatanje neke mlade knjige (Štefanić, 1969, 136).⁵ Pripremajući njegovo fototipsko

2 Za primjer kodikološkoga opisa srednjovjekovnoga liturgijskoga kodeksa (Zagrebački pontifikal MR 124, 13. stoljeće) usp. Šaško, 2005.

3 Mavrov brevijar čuvan je u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (sign. R 7822), a njegova digitalna inačica dostupna je na portalu *Digitalne zbirke NSK* (<https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16161>) te na portalu *Glagoljica.hr* (<https://glagoljica.hr/?rukopisi=iiif.v.&id=16161>).

4 Žagar (2007, 193) procjenjuje da je za izradu pergamentne podloge za pisanje tako opsežna kodeksa bilo potrebno približno 125 koža odraslih ovaca. Za izradu podloge na kojoj je bio pisan hrvatskoglagoljički Brevijar Vida Omišljanina iz 1396. godine (Österreichische Nationalbibliothek u Beču, sign. Cod. slav. 3), kodeks od 468 folija dimenzija 35,5 cm x 26,7 cm, potrošeno je koža ukupno 117 ovaca (Fučić, 1996, 5–6).

5 Pantelić i Nazor (1977, 13) navode da su »dva folija između f. 14. i 15. identificirana s fragmentom dvolista, Fragm. 87 Arhiva JAZU«. Međutim, uvidom u gradivo utvrđeno je da je navedeni

izdanje (1977.) Marija Pantelić i Anica Nazor opisuju tada već restaurirani kodeks ističući da je svega nekoliko pergamentskih folija »čestom upotrebom oštećeno, izlizano i potamnijelo« (Pantelić i Nazor, 1977, 13), osobito u kalendaru, psaltiru i komunalu. Kartotečni rukopisni urudžbeni zapisnik Laboratorija za restauraciju i konzervaciju arhivalija sadrži podatke o konzervatorsko–restauratorskim radovima na Drugom novljanskom brevijaru donesenom 31. siječnja 1966. godine iz Arhiva župne crkve sv. Filipa i Jakova u Novom Vinodolskom⁶ u Arhiv JAZU (danas HAZU) u Zagrebu. Restauratorica Vera Hršak potpisala je izvješće na 499. kartici urudžbenoga zapisnika na kojoj piše: »Listovi pergamene su u relativno dobrome stanju. Mjestimično naborani, a po uglovima i sredini oštećeni, osobito od f. 309–315. Na mnogo mjesta ima mrlja od voska i tekst oštećen kiselinom iz tinte. Rukopis je razvezan, listovi ravnani i čišćeni od voska, a oštećeni i restaurirani svilom i pergamenom«. Unatoč neizbježnim oštećenjima uslijed korištenja, stanje Drugoga novljanskoga brevijara prije restauracije pokazatelj je dostatne brige njegovih vlasnika, tadašnjih (novljanskih pavlina) i sadašnjih (Župni ured u Novom Vinodolskom), o kodeksu koji stoljećima nije bio korišten u liturgiji.

2. Format kodeksa

Drugi novljanski brevijar ubrojen je u sedam sačuvanih potpunih brevijara,⁷ duljih lekcija i detaljnih opisa slavljenja oficija.⁸ Namijenjen je bio zajedničko-mu korištenju tijekom svečane molitve časova u koru. Većega je *folio* formata

glagoljički fragment samo jedan sačuvani krnji folij, tzv. Odlomak Drugoga novljanskoga brevijara, kakav su i integrirale u fototipsko izdanje cjelovita kodeksa (1977.). Uspoređujući ga s Moskovskim brevijarom (oko 1442.–1443.), s kojim se podudara u sadržaju, broju i duljini lekcija, Pantelić i Nazor (1977, 13) bilježe dalje da Drugom novljanskom brevijaru nedostaju oko 23, a ne 25 folija, jer zbroju vjerojatno nisu pribrojile spomenuti dvolist između 14. i 15. folija. Kodikološki gledano, čak i da je riječ o dvolistu, sačuvani odlomak nije dijelom kodeksa u njegovu današnjem obliku. Ispravnije ga je stoga pridružiti ukupnomu zbroju kao 501. sačuvani folij Drugoga novljanskoga brevijara, kodeksa koji broji ukupno 500 folija, nego ga definirati njegovom fizičkom sastavnicom.

- 6 Iz arhiva župne crkve sv. Filipa i Jakova u Novom Vinodolskom zajedno su s Drugim novljanskim brevijarom na restauraciju doneseni Prvi novljanski brevijar (1459.) i okrnjeni Novljanski misal (15. stoljeće).
- 7 Drugi novljanski brevijar sadrži: temporal (f. 1–267d), kalendar (f. 268r–275r), psaltir (f. 276a–322c), službu za mrtve (f. 322c–324c), komunal (f. 324c–355c), službu BDM (f. 356a–359c) i pavlinskih svetaca (f. 359c–381b) te sanktoral (f. 382a–500d). Uz njega, sačuvano je još šest plenarnih glagoljičkih rukopisnih brevijara većega formata: Vatikanski Illirico 5 i 6 (1. i 2. dio), Moskovski, Drugi beramski (1. i 2. dio), Prvi novljanski, Vatikanski Illirico 10 i Dabarski (Pantelić i Nazor, 1977, 12, 20–31).
- 8 Analizirajući sadržaj Knjige o Juditi u hrvatskoglagoškičkim brevijarima, Josip Hamm (1958) korpus od 16 brevijara razvrstava u tri tipa: (1) kraći tip brevijara (rukopisni Vatikanski Vat. Slav. 19, Vatikanski Illirico 10, Rimski, Pašmanski i Metropolitanski te tiskani Baromićev i Brozićev); (2) dulji tip brevijara (Dragučki, Drugi beramski i Drugi vrbnički); (3) brevijari s najduljim i potpunim čitanjima (Moskovski, Vatikanski Illirico 5, Prvi vrbnički, Prvi novljanski, Drugi novljanski i Brevijar Vida Omišljanina).

(jednom presavijeni pergamenski arak) (usp. Žagar, 2007, 207–212), a teži nešto više od 10 kg (Grabar et al., 2002, ii).⁹ Nasuprot tomu, odredbi krčkoga biskupa Mikule (Nikola III. Valentini, 1457.–1484.)¹⁰ da svaki svećenik mora imati svoj osobni brevijar, pop Mavar odaziva se 1460. godine naručujući pisanje potpuna Mavrova brevijara, ali maloga formata¹¹ (117 pergamenskih folija dimenzija 16 cm x 11,7 cm; tri puta presavijen pergamenski arak), za osobnu uporabu, te kraćih lekcija koji mu je trebao olakšati dnevnu molitvu u koru vrbničkoga kaptola, a kasnije i u misijskom pohodu u Konavlima (Pantelić, 1965, 95; 1975, 32). Drugi novljanski brevijar pisan je u vrijeme kada su već tiskana čak dva glagoljička brevijara i to manjega formata: prvotisak Brevijara (1491.) i Baromićev brevijar (1493.). Kada su novljanski redovnici prestali rabiti Drugi novljanski brevijar te na zajedničku molitvu časova počeli donositi pojedinačne tiskane primjerke brevijara manjega formata za osobnu uporabu, ostaje nepoznicom. Najmlada 1639. godina, evidentirana u glagoljičkoj kurzivnoj bilješci u kalendaru Drugoga novljanskoga brevijara uz blagdan sv. Mavra Porečkoga (21. studenoga) (Pantelić i Nazor, 1977, 33), ne može potvrditi trenutak do kojega su novljanski pavlini taj brevijar rabili u svakodnevnom bogoslužju, jer su tada zabranjene bile čak i starije redakcije tiskanih izdanja brevijara i misala.¹² U vrijeme kada pavlinski redovnici na zajedničku molitvu u koru već donose pojedinačna tiskana izdanja brevijara, Drugi novljanski brevijar služio je vjerojatno jedino za bilježenje matičnih podataka u kalendaru (Vitković, 2022, 499).

3. Označavanje sveščića

Drugi novljanski brevijar oblikovan je na način da su jednom presavijeni pergamenski arci povezani u 52 sveščića pretežno od 10 folija (20 stranica), izuzev sveščića 35, koji ima 12 folija, sveščića 20, 26, 29 i 50, koji broje devet folija, sveščića 28 (kalendar), 32 i 41 s osam folija, sveščića 46 sa sedam folija, sveščića 39 (dodatni oficiji) sa šest folija te sveščića 51 s pet folija. Između sedmoga i osmoga sveščića umetnut je dvolist s čitanjima iz Knjige postanka (Pantelić i Nazor, 1977, 12). Kod oblikovanja i Drugoga novljanskoga i Mavrova brevijara pisari su uva-

9 Od knjiga koje su svećenici ili redovnici koristili u bogoslužju, velikoga formata bili su još: antifonari (zbirke liturgijskih napjeva: antifona, rezponzorija i himni oficija), gradualni (misni antifonari) te misali koje su svećenici tijekom bogoslužja koristili stojeći na udaljenosti koja im ne bi omogućila čitanje malih slova iz knjiga manjega formata (Stipčević, 2004, 148).

10 Biskup Mikula 1457. godine omišaljskomu kaptolu daje nove naredbe o dužnostima žakana i popova (Bolonić i Žic Rokov, 2002, 115).

11 Mavrov brevijar sadrži: temporal (f. 1–179b), sanktoral (f. 180a–315d), psaltir (f. 316a–368c), komunal (f. 369b–404d), službu BDM (f. 405a–409d) te kalendar (f. 410r–416r). Uz njega, sačuvana su još samo tri potpuna glagoljička rukopisna brevijara maloga formata: Rimski, Vatikanski Vat. Slav. 19 i Brevijar Metropolitanske knjižnice (Pantelić, 1965, 95–102).

12 Nakon Baromićeva tiskan je Brozićev brevijar (1561.). Objavom još i “propagandina” (Congregatio de propaganda fide) Levakovićeva brevijara (1648.) zabranjena je uporaba brevijara starijih redakcija koje nisu bile u skladu s odlukama Tridentskoga koncila (1545.–1563.) (Nazor, 1991, 12–14).

žavali tzv. Gregorijev zakon, kao jedno od srednjovjekovnih zapadnoeuropskih načela oblikovanja kodeksa, na način da je dlakava strana pergamene (tamnija sa sitnim točkicama od korijena dlake) bila uz dlakavu, a mesnata (svjetlija i glatka) uz mesnatu (Tomić, 2014, 173–174, 224–225). Između pojedinih folija (f. 392 i 393, 395 i 396 i dr.) strše listovi širine od oko samo 2 cm, urednih rubova, što potvrđuje da se svešćići Drugoga novljanskoga brevijara nisu sastojali isključivo od bifolija, nego i od pojedinačnih listova. Takva praksa provodila se da bi se iskoristili i manji komadi skupocjene pergamene (usp. Tomić, 2014, 173). Za Mavrov brevijar birani su pak isključivo bifoliji koji su povezivani u svešćiće također pretežno od 10 folija.¹³ Zbroj folija u pojedinim svešćićima toga brevijara ipak nije moguće sa sigurnošću ustanoviti zbog izostanka kustoda, koje su obrezivanjem listova odstranjene. Iznimno manji broj folija sadrže oni svešćići u kojima je Baromić morao završiti veće poglavlje da bi u novom svešćiću započeo novo (svešćić u kojem završava sanktoral sastoji se tako od samo šest folija, f. 310r–315v).

Pergamenske svešćiće, koje je knjigoveža nakon ispisivanja i ukrašavanja teksta pravilnim redom trebao spojiti u knjižni blok, pisari Drugoga novljanskoga brevijara, sukladno zapadnoeuropskoj srednjovjekovnoj praksi, označavali su tzv. kustodama (lat. *reclamationes*), odnosno pomoćnim riječima kojima je započinjao idući svešćić. Bilježene su ispod posljednjega *d* stupca u svešćiću, a sastojale su se od cijele prve riječi idućega svešćića, a ponekad i druge, neovisno o tom kolika je bila njihova dužina. Ako je novi svešćić započinjao završnim dijelom razlomljene riječi iz prethodnoga svešćića, pisan je u kustodi njezin završni dio zajedno s prvom slijedećom punom riječi novoga svešćića: *el/go iscēleni* (f. 180d/181a), *up(ь)v(a)//nie moe* (f. 323d//324a), *na//šim is(u)h(rvsto)mь* (f. 476d/477a). Također, ima slučajeva gdje je bilježeno čak nekoliko prvih riječi sljedećega svešćića: *Br(a)tiê h(va)le i se* (f. 345d/346a). Oblikovanje kustoda u potpunosti se podudara s načinom na koji su pisane početne riječi idućega svešćića. Kustode uglavnom nisu posebno ukrašavane, osim na nekoliko mjesta gdje se riječi nalaze u ukrasnim okvirima (f. 100v, 110v, 295v, 391v), a inicijalna su slova u kustodu prenošena u ukrašenom obliku (f. 10v).¹⁴

Pisar Mavrova brevijara koristi također jednostavno oblikovane kustode koje bilježi u produžetku međustupčanoga razmaka, ponegdje toliko udaljene od tekstnoga polja da su zbog obrezivanja pergamskih folija ostale djelomično ili u potpunosti odstranjene. I u tom brevijaru oblik kustoda odgovora obliku početnih riječi novoga svešćića, pa su tako i inicijali preneseni u ukrašenom obliku (f. 20v, 365v). Iako nije pridavao važnost ukrašavanju kustoda, ipak je Baromić samo gdje god riječi ili dijelove riječi u kustodi optočio točkicama.

13 Tomić (2014, 211) navodi da se u Mavrovu brevijaru svešćići sastoje od 8 folija. Međutim, uvidom u gradivo utvrđeno je drugačije stanje svešćića.

14 Tomić (2014, 202) navodi da kustode u Drugom novljanskom brevijaru nisu ukrašavane te da se inicijali u njih ne prenose u ukrašenom obliku. Uvidom u gradivo uočeno je da je riječ o propustu u njezinu istraživanju.

4. Uvez kodeksa

Nigdje nije zabilježeno jesu li pisari za uvez Drugoga novljanskoga brevijara angažirali profesionalna knjigovežu ili je uvezan u grobničkoj pisarnici u kojoj je i pisan.¹⁵ O njegovoj restauraciji, u urudžbenom zapisniku Laboratorija za restauraciju i konzervaciju arhivalija, Vera Hršak bilježi: »Uvez rukopisa oštećen je u hrptu, koža i daske dobro su sačuvani. Potrebno je restauriranje uveza. Tom prilikom treba skinuti list pergamene zalijepljen na zadnju koricu i isti izostaviti«. Nakon završetka restauratorskih zahvata Drugi novljanski brevijar predan je na preuvezivanje 21. lipnja 1966. godine.

Restaurirani kodeks uvezan je u drvene korice obložene smeđom, originalnom kožom na kojoj su otisnuta tri uzorka: sredinu korica ukrašava Kristov monogram, a dva uzorka ornamentiraju okvir na koricama. Na prednjim koricama vidljivi su i ostatci dviju kopči. Dodan je novi kožnati hrbat te dva pergamentska folija uz prednje i dva uz stražnje korice (usp. Pantelić i Nazor, 1977, 13), na način da je na unutrašnju stranu prednje i zadnje daske uveza jedan od njih prilijepljen a drugi ostavljen slobodnim u funkciji zaštitnoga lista između uveza i folija na kojem je započinjao tekst (usp. Clemens i Graham, 2007, 51). U Arhivu HAZU (sign. Fragm. glag. 4) pohranjen je okrnjeni odeblji pergamentski dvolist, dimenzija 35 cm x 26 cm, s odlomkom apokrifne legende o sv. Tekli (Nazor, 1995, 43). Tekst pisan ranim hrvatskoglagoljičkim ustavom te crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije paleografskom analizom smjestio je Vjekoslav Štefanić u 13. stoljeće. Naleđe drugoga lista nečitko je jer je bilo premazano ljepljivom kojom ga je držalo uz korice najvjerojatnije upravo Drugoga novljanskoga brevijara, na što upućuje Kukuljevićev zapis na dnu prvoga lista: »biaše priljepljeno na koricah novljanskog rukopisnog breviara od god. 1492.« (Štefanić, 1969, 43–44). Zastarjeli pergamentski dvolist poslužio je za potrebe pojačanja korica na način na koji je to izvedeno i u restauraciji.

Osnova uveza Mavrova brevijara ne sastoji se od drvenih daščica, nego od ljepenke koja je presvučena smeđom kožom s po dva lista papira na početku i na kraju kodeksa.¹⁶ Takav mekši i lakši uvez pristajao je kodeksu manjega formata, lako prenosivomu te predviđenomu za osobnu uporabu. Na njegovim koricama, ukrašenim u sredini u slijepom (reljefnom) tisku Kristovim monogramom koji je okružen ornamentiranim okvirom, također su vidljivi ostatci kopči.

15 U ranom srednjem vijeku knjiga je gotovo isključivo oblikovana u crkvenim (kaptolskim i samostanskim) skriptorijima te je uvezivana na istom mjestu gdje je bila prepisivana i iluminirana, a u 14. i 15. stoljeću uvezivanje postaje zasebnom djelatnošću koju su obavljali profesionalni knjigoveže izvan crkve (Stipčević, 2004, 134–136). Prvi poznati profesionalni knjigoveža bio je pop glagoljaš Grgur Kraljić iz Senja, koji je između 1497. i 1502. godine uvezivao, preuvezivao ili popravljao oštećene knjige u istarskim župama Roč, Beram, Nugla i Draguč. Pop Kraljić ponovno je uvezao pet kodeksa: dva misala (Ročki i Misal kneza Novaka) i tri brevijara (Drugi beramski, Humski i Brevijar Vida Omišljanina) (Fučić, 1975, 55–69; 1996, 10–12; Stipčević, 2004, 140–141).

16 Pantelić (1965, 94) bilježi da su ispred i iza teksta dodani samo po jedan list papira. Nije jasno je li riječ o pogrešci u kodikološkom opisu ili je brevijar u eventualnoj restauraciji u međuvremenu dobio još po jedan list na svojem početku i kraju, o čemu nema podataka.

5. Folijacija

Drugi novljanski brevijar nema svoju izvornu folijaciju. Listovi kodeksa na *recto* stranici obilježeni su arapskim brojkama, neposredno ispod međustupčanoga razmaka u tekstnom bloku, tek puno vremena nakon njegove izrade, kakav je slučaj znao biti i u srednjovjekovnoj zapadnoeuropskoj pisarskoj praksi (usp. Tomić, 2014, 195–196). Obročivanje je zabilježeno jedno ispod drugoga, a provedeno je na dva načina: crnom tintom i brojevima otprilike veličine glagoljičkih slova u liturgijskom tekstu te štambiljanjem brojeva triput većih od onih rukom zapisanih. Na 14 mjesta u brevijaru (f. 410r, 430r, 440r i dr.) na donjoj margini pribilježeno je plavom tintom i latinicom da je »numerirao pojedine listove godine 1861. pop Joso Vukelić«. ¹⁷ Uz pretpostavku da je rukopisna folijacija dopisana prije, nije poznat razlog zbog kojega je provedena i dodatna folijacija štambiljanjem. Istim rukopisom, identičnom tintom i istim štambiljem provedene su obje naknadne folijacije i u Prvom novljanskom brevijaru, koji je zajedno s Drugim novljanskim donesen na restauraciju u Arhiv JAZU. Djelatnici Laboratorija za restauraciju i konzervaciju arhivalija potvrdili su da invazivan postupak štambiljanja gradiva nije svojstven njihovoj instituciji. Ostaje, dakle, samo pretpostavka da je folijaciju štambiljanjem proveo netko u Novom Vinodolskom. U Mavrovu brevijaru, u kojem je izvorna folijacija također izostala, najvjerojatnije je Marija Pantelić, tijekom kodikološke obrade, grafitnom olovkom i arapskim brojkama također numerirala *recto* stranice.

6. Zapisi u kodeksu

Drugi novljanski brevijar, kao i ostale rukopisne knjige (Tomić, 2014, 187–188), nema naslovnu stranicu. Njegov incipit ne sadrži podatke o naručitelju, pisaru, mjestu i datumu pisanja, nego samo rubricirani tekst kojim je obilježen početak brevijara, bez prethodna zaziva: *Počētie br(e)viēla po zakonu r//imska-go dvora* (f. 1a). Ni Mavrov brevijar nema kolofona, ali ima incipit koji započinje zazivom (*V ime b(o)žie*, f. 1a) nakon kojega se nižu podatci o pisaru (dakon Blaž), ¹⁸ naručitelju (vrbnički pop Mavar) i datumu početka pisanja kodeksa (1. veljače 1460. godine): *Letъ g(ospodъ)niъhъ// ·č-u-m· (=1460) m(ē)s(ē)ca perv(a)ra*

17 Pop Joso Vukelić (1843.–1915.) filozofiju i teologiju studirao je u Senju. Organizirao je gradnju crkvi, provodio opismenjavanje stanovništva, skupljao narodno blago te pisao pjesme i pripovijesti. Vodio je etnografske zabilješke s mnogobrojnih putovanja po hrvatskim krajevima (Bogović, 1999, 295).

18 Pantelić (1965, 106) zaključuje da je dakon Blaž »kasniji znameniti senjski kanonik i tiskar Blaž Baromić ili Baromov sin«. Blaž Baromić (Vrbnik, nakon 1440. — Senj, nakon 1505.) 1493. godine u tiskari Andrije Torresanija u Veneciji sudjeluje u priređivanju tzv. Baromićeva brevijara, treće hrvatske inkunabule. Sljedeće, 1494. godine osniva glagoljičku tiskaru u Senju te zajedno sa senjskim arhidakonom i vikarom Silvestrom Bedričićem i dakonom Gašparom Turčićem tiska najprije Rimski misal, četvrtu hrvatsku inkunabulu, a potom 1496. godine i Spovid općena, jedinu hrvatsku neliturgijsku inkunabulu (Pantelić, 1983, 478).

prvi d(a)nb̄ -// k'da se poče ovb̄ feriêlb̄ p//lis'ti i poče ga blažb̄ ž(a)k(a)nb̄ -// dom(i) nu mavru za nega p//inezi (f. 1a) (Pantelić, 1965, 102). S obzirom na to da Drugomu novljanskomu brevijaru nedostaje oko 10 zadnjih folija, nije poznato je li pisar tekst brevijara završio kolofonom (grč. završetak). Ipak, podatke koje je obično sadržavao kolofon zabilježio je pop Martinac ustavnom glagoljicom, onakvom kakvom je pisan i liturgijski dio teksta, u trima zapisima unutar brevijara: tzv. Zapisu popa Martinca iz 1493. godine (f. 267a–d), zapisu iz 1494. godine (f. 260d/35–37) te zapisu iz 1495. godine (f. 381b/29–37) (Pantelić i Nazor, 1977, 31–33).¹⁹ Pisar se je držao pravila da svako veće poglavlje brevijara započne novim sveščićem, zbog čega je gdje god sveščić završio praznim stranicama, koje je potom korisno popunjavao (usp. Tomić, 2014, 211). Zapisom popa Martinca dopunio je tako stupac završnoga folija temporalala (f. 267a–d), a trećim zapisom iz 1495. godine (f. 381b/29–37) posljednji folij komunala. Sadržajnom analizom tih triju kolofona utvrđeno je da je za pavlinski samostan Blažene Djevice Marije na Ospu kod Novoga Vinodolskoga, pop Martinac u svojoj pisarnici u Grobniku (Vinodol), u periodu od 1493. do 1495. godine, zajedno s još četiri pomoćna pisara prepisivao Drugi novljanski brevijar.

Šest manjih, kurzivnom glagoljicom dopisanih zapisa u kalendaru Drugoga novljanskoga brevijara sadrže datume vezane uz povijest pavlinske crkve BDM na Ospu (posvećenje samostanske crkve (f. 283r), njezinih oltara (f. 269r, 273r) i obližnje crkve sv. Ivana na Ospu (f. 272v) te matične podatke župljana (smrt popa Ivana Šunića, f. 272v, i Katarine Mašević, f. 273r) (Pantelić i Nazor, 1977, 33–34). Za povijest Mavrova brevijara također je važno 14 mladih matičnih zapisa s datumima smrti pojedinih osoba, poglavito svećenika. Kurzivnom glagoljicom dopisani su u kalendaru (npr. 12. listopada *umri pop Mavar*, f. 414v), a bilježe godine u rasponu od 1529. do 1624. (Pantelić, 1965, 108). Kao i u Drugom novljanskom brevijaru, navedeni datumi ne svjedoče o tom do kada je brevijar bio u uporabi u bogoslužju, nego su potvrda o uporabi njegova kalendara za bilježenje matičnih podataka još dugo nakon što je bio zamijenjen tiskanim izdanjima. Tijekom 19. stoljeća, kada glagoljica postaje predmetom znanstvenih istraživanja, uz popa Vukelića, koji je kodeks numerirao, na margini 298. folija Drugoga novljanskoga brevijara potpisuju se još i jezikoslovci: Ivan Mažuranić (1835.), Antun Parčić (1878.), Matija Valjavec (1887.) i Ivan Milčetić (1909.) (Pantelić i Nazor, 1997, 33–34).

7. *Pashalna tablica*

Za datiranje glagoljičkih tekstova važni su i podatci iz pashalnih tablica (Hamm, 1952, 21). Drugi novljanski brevijar ima pashalnu tablicu velikoga kruga (*circulus magnus*, f. 274v), varijantu tablice (19 stupaca i 28 redaka) s 532 uskršna datuma u razdoblju od 988. do 1519. godine (Pantelić, 1976, 276). U njezinu

19 Više o sadržaju glagoljičkih zapisa u Drugom novljanskom brevijaru te važnosti njihova udjela u izučavanju kulturno–crkvene povijesti usp. Vitković, 2022.

posljednjem stupcu spojeno je crticom glagoljičko slovo K s uskrsnim datumom za 1495. godinu (19. travnja) koja se navodi u tekstu duž desnoga ruba tablice: *č-u-p-d· [1495] tada staše to črno kako protivъ sl(o)vu n(e)d(ê)le mesopusta i n(e)d(ê)le vazam'ne · i t(a)ko v v(ê)ki tečetъ doli broêči*. Ista 1495. godina spomenuta je i u trećem glagoljičkom zapisu koji sadrži jasnu dataciju brevijara (f. 381b/29–37). Na temelju sve tri godine koje pop Martinac navodi u svojim glagoljičkim zapisima (1493., 1494. i 1495.) ne može se sa sigurnošću zaključiti započinje li rad na kodeksu prije 1493. godine te završava li poslije najmlađe zabilježene 1495. godine. S obzirom na to da mu nedostaju završni foliji, prihvatljiva je pretpostavka da se na kraju brevijara nalazio i kolofon koji bi godinu 1495. ili potvrdio kao godinu završetka pisanja brevijara ili dao neke nove spoznaje za preciznije datiranje toga kodeksa.

Uz kalendar nepomičnih blagdana (f. 268r–273v), pashalnu tablicu (f. 274v) i tablicu pomičnih blagdana (f. 274r), Drugi novljanski brevijar sadrži i dekoriranu kružnu komputsku tablicu (“krug zlatnih brojeva”, f. 275r), u kojoj su podatci raspoređeni u tri koncentrična kruga, od kojih su oba vanjska podijeljena na 19 jednakih polja, a služila je za izračun (lat. *computus*) uskrasnih datuma (Borić, 2016, 46–47). U središtu komputske tablice navedene su godine od 1484. do 1559. Uzimajući u obzir prvu zabilježenu 1484. godinu, Milčetić (1911, 62) zaključuje da je Drugi novljanski brevijar pisan od 1484. do 1495. godine, odnosno više od deset godina, a Stipčević (2004, 374) naglašava da godine unutar komputske tablice nemaju nikakve veze s vremenom kada je kodeks pisan. Josip Hamm (1952, 19) već davno prije upozorava na to da je riječ samo o pokazatelju da je kalendar Drugoga novljanskoga brevijara prepisan iz starije matice koja je nastala »negdje 1484. ili 1483. godine«.

Kalendarski dio u Mavrovu brevijaru nalazi se na dva mjesta: dvostupčana pashalna tablica na kraju sanktorala (f. 315v) te kalendar nepomičnih blagdana (f. 410r–415v), tablica pomičnih blagdana (f. 416r) i dvije kružne komputske tablice (f. 416v, 417r) na samom kraju kodeksa (f. 410v–417r). Voden mišlju da iskoristi praznu stranicu na kraju sveščića, pashalnu je tablicu dopisao iza oficija sv. Ilije (f. 315v) upravo naručitelj i korisnik brevijara pop Mavar, za vrijeme svojega boravka u Konavlima, nazvavši ju “tisućnicom”: *to pisa pop' mavar' z vr//bnika kada stoêše// v konav'lh' poli du//brov'nika tisućni//cu zgora pisanu*. Taj kurzivni glagoljički zapis jedini je pisani trag koji potvrđuje da su u brizi za konavoski puk franjevcima pomagali i popovi glagoljaši iz Vrbnika (Pantelić, 1965, 102–104). Nije datiran, ali prvi uskrсни datum za 1475. godinu (*č-u-n-d· m(a)r(ča) ·ie·* [26. ožujka 1475.]) svjedoči da je tablica pisana oko navedene godine. Sadrži uskršne datume tijekom samo 50 godina (dio velikoga kruga): od 1475. do 1525. godine (Pantelić, 1965, 102–104). U zapisu unutar crteža ruke koja drži svitak (f. 417r) zabilježen je podatak o pisaru (pop Jure) i mjestu pisanja (Vrbnik) preostalog kalendarskoga dijela Mavrova brevijara: *to pisa pop jure// v baški popu ma//v'ru vrbnikъ* (f. 417r). Na unutarnjem zavoju svitka zapisana je još i 1470. kao godina njegova pisanja: *č-u-n· [1470] to pisahъ*. Na istoj stranici, uz križ na vrhu komputske tablice, zapisana je još i 1471. godina (*č-u-n-a· [1471]*), što vodi do zaključka

da je taj dio kalendara dodao pop Jure u razdoblju od 1470. do 1471. godine (Pantelić, 1965, 107–108).

Zaključak

Usporedba rezultata kodikološke analize Drugoga novljanskoga i Mavrova brevijara potvrđuje da se, sukladno zapadnoeuropskoj srednjovjekovnoj praksi oblikovanja liturgijskih kodeksa, u oba brevijara svešćići sastoje uglavnom od 10 pergamentskih folija, pojedinačnih ili bifolija, a odstupanja u broju folija najčešće su povezana s nastojanjima pisara da novo poglavlje započnu u novom svešćiću. Stranice koje su zbog toga na krajevima svešćića ostajale prazne pisari su korisno popunjavali: pop Martinac kolofonima, a Blaž Baromić pashalnom tablicom. U oba brevijara, u skladu s Gregorijevim zakonom, pergamentske stranice raspoređene su na način da je dlakava strana bila uz dlakavu, a mesnata uz mesnatu. Način bilježenja kustoda na krajnjim listovima svešćića također se podudara sa zapadnom srednjovjekovnom pisarskom praksom, a različitosti u njihovu oblikovanju i ukrašavanju pokazatelj su slobode te veće ili manje inventivnosti pisara tih dvaju brevijara. Uočeno je da su razlike u formatu i uvezivanju kodeksa uvjetovane njihovom različitom namjenom. Drugi novljanski brevijar, duljih lekcija, naručen za službu časova novljanskih pavlina tijekom koje je iz istoga kodeksa molilo i pjevalo više osoba istovremeno, zahtijevao je veći *folio* format te čvršći i teži uvez. Mavrovu brevijaru, kraćih lekcija, prepisanu za potrebe osobne molitve, odgovarao je manji format te mekši i lakši uvez. Potvrda da srednjovjekovni kodeksi često nisu imali izvornu folijaciju nalazi se u oba brevijara, u kojima je naknadna folijacija poslužila kao pomagalo u suvremenim tekstnim istraživanjima. Zapise koji sadrže podatke o naručitelju teksta (novljanski pavlini), njegovu pisaru (pop Martinac s četiri pomagača), mjestu pisanja (Grobnik) i godinama tijekom kojih je kodeks pisan (1493., 1494. i 1495.) pop Martinac nije pribilježio u incipitu ili kolofonu, nego u trima zapisima unutar teksta Drugoga novljanskoga brevijara, uz podatak u prilog dataciji još i u pashalnoj tablici. Podatke o naručitelju (pop Mavar), pisaru (dakon Blaž Baromić) i datumu pisanja Mavrova brevijara (1460.) zabilježio je Blaž Baromić u incipitu, sukladno najčešćoj zapadnoj srednjovjekovnoj pisarskoj praksi. Glagoljička bilješka na dnu njegove pashalne tablice donosi ponovno podatak o vlasniku brevijara (pop Mavar), a zapis u kalendarskom dijelu podatak o autoru (pop Jure), mjestu (Vrbnik) i godinama tijekom kojih je dopisan završni dio kalendara (1470. i 1471.). Važan izvor za povijest Drugoga novljanskoga i Mavrova brevijara, ali i za kulturno–crkvenu te opću povijest, važni su i mladi kurzivni zapisi s matičnim podacima u njihovim kalendarima. Rezultati analize preostalih kodikoloških elemenata (stranični postav: liniranje, tekstno polje, stupci, redci, međustupčani razmak, margine, iluminacija), u okviru istraživanja vizualne organizacije tekstova odabranih brevijara, doprinijet će daljnjemu rasvjetljavanju prakse oblikovanja i korištenja kasnosrednjovjekovnih hrvatskoglagoljičkih liturgijskih kodeksa na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije.

Literatura

- Bogović, Mile (1999). Znamenite ličnosti senjskoga filozofskog i teološkog učilišta 1806.–1840. *Senjski zbornik*, 26, 285–296.
- Bolonić, Mihovil; Žic Rokov, Ivan (2002). *Otok Krk kroz vjekove*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Borić, Marijana (2016). Komputski rukopisi Istre i Kvarnera. U: J. Čikeš (ur.), *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture: Pasijska baština Istre i Kvarnera* (str. 34–50). Zagreb: Udruga Pasijska baština.
- Clemens, Raymond; Graham, Timothy (2007). *Introduction to Manuscript Studies*. London: Cornell University.
- Fučić, Branko (1975). Knjigoveža — glagoljaš: pop Grgur Kraljić iz Senja (1497.–1502.). *Senjski zbornik*, 6, 55–69.
- Fučić, Branko (1996). *Vid Omišljanin = Vito da Castelmuschio = Veit von Omišalj = Vitus of Omišalj*. Roč: Katedra čakavskog sabora.
- Grabar, Biserka et al. (ur.) (2002). *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. I. svezak: A–Vrěďь*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Hamm, Josip (1952). Datiranje glagoljskih tekstova. *Radovi Staroslavenskog instituta*, 1, 5–72.
- Hamm, Josip (1958). Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima. *Radovi Staroslavenskog instituta*, 3, 103–201.
- Milčetić, Ivan (1911). *Hrvatska glagoljska bibliografija. I. dio: Opisi rukopisâ*. Zagreb: JAZU.
- Nazor, Anica (1991). Brevijar po zakonu rimskoga dvora [1491]. U: *Brevijar po zakonu rimskoga dvora [1491]* (str. 5–17). Zagreb: HAZU.
- Nazor, Anica (1995). Glagoljski rukopisi s vinodolskog područja. *Novljanski zbornik*, 3, 43–68.
- Pantelić, Marija (1965). Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460. *Slovo*, 15–16, 94–149.
- Pantelić, Marija (1976). Pashalne tabele i datiranje glagoljskih kodeksa. *Slovo*, 25–26, 273.
- Pantelić, Marija (1983). Baromić, Blaž (Baromov sin). U: T. Macan (ur.), *Hrvatski biografski leksikon. I: A–Bi* (str. 478). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Pantelić, Marija; Nazor, Anica (ur.) (1977). *II. Novljanski brevijar: hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495*. Zagreb: Staroslavenski institut Svetozar Ritig.
- Stipčević, Aleksandar (2004). *Socijalna povijest u Hrvata: Knjiga I: Srednji vijek (od prvih početaka do glagoljskog prvotiska iz 1483. godine)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šaško, Ivan (2005). *Zagrebački pontifikal MR 124 (Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, MR 124): Diplomatičko izdanje rukopisa i prikaz liturgijskoga ozračja*. Zagreb: Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije Tkalčić.
- Štefanić, Vjekoslav (1969). *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije: Dio I*. Zagreb: JAZU.
- Tomić, Marijana (2014). *Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Vitković, Zrinka (2021). Kulturološko–tekstne značajke Drugoga novljanskog brevijara na primjeru njegova sanktorala (doktorska disertacija). Sveučilište u Zagrebu.
- Vitković, Zrinka (2022). Glagoljički zapisi u Drugom novljanskom brevijaru (1495.): Izvori za kasnosrednjovjekovnu kulturno–crkvenu povijest. *Obnovljeni Život*, 77(4), 495–506.
- Žagar, Mateo (2007). *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.

Arhivsko gradivo

Drugi novljanski brevijar. [Arhiv župne crkve sv. Filipa i Jakova].

R 7822 Mavrov brevijar. [Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu].

A Codicological Description of the Second Novi Breviary (1495)

The History of Late Medieval Croatian Glagolitic Liturgical Codices

Zrinka Vitković*

Summary

The main elements of codicological description (writing support, codex format, marking of tomes, binding, foliation, Glagolitic records and Paschal table) of the Second Novi Breviary (1495) were compared with the results of a codicological analysis of the Mavro Breviary (1460), the aim of which was to deepen current knowledge on the practice of shaping and using late medieval Croatian Glagolitic liturgical codices. In both breviaries, similarities to the Western European medieval practice of shaping liturgical codices have been confirmed, when it comes to choosing the writing support, the application of Gregory's law, the marking of tomes and additional foliation. Diversity of the shape and embellishment of „catchwords“, as well as the practice of recording data on the client, scribe and place where the codex was written, are indicators of the freedom and a greater or lesser scribal inventiveness in these two breviaries. Differences in format and binding are due to the difference in their purpose. An important source for the history of both breviaries, but also for cultural and ecclesiastical history as well as history in general, are also the younger cursive Glagolitic records containing parish register data in their calendars. The results of an analysis of the remaining codicological elements (page layout: lining, text field, columns, rows, column spacing, margins, illumination) of the selected breviaries will contribute to further deepening our knowledge on the practice of shaping and using late medieval Croatian Glagolitic liturgical codices.

Keywords: Second Novi Breviary; Mavro Breviary; Croatian Glagolitic Breviaries; codicological description; liturgical codices; late Middle Ages

* Zrinka Vitković, Ph.D., Senior Librarian, Croatian Academy of Sciences and Arts Library. Address: Strossmayerov trg 14, 10000 Zagreb, Croatia. E-mail: zrinka@hazu.hr